

KAPITOLA PRVNÍ

**GENEZE VÖLKISCH LIBERALISMU
VE ŠLESVICKU-HOLŠTÝNSKU
(1898–1918)**

I.
ÚVOD

„Síla šlesvicko-holštýnských liberálních stran,“ píše Rudy Rietzler, „svedla drtivou většinu historiků k závěru, že tato země byla baštou liberálních a demokratických tradic.“¹ Ve své přelomové studii o šlesvicko-holštýnské radikální pravici Rietzler ukazuje, že se všichni tito historici mýlí, neboť šlesvicko-holštýnský liberalismus se, jak říká, „vyznačoval silným ‚nacionálním‘ akcentem, kvůli němuž se jeho demokratický závazek postupně vytrácel“.² Chceme-li pochopit dějinnou trajektorii šlesvicko-holštýnského liberalismu, vskutku nesmíme tento nacionální akcent opomíjet. Rietzler však při svém

¹ Rietzler, *Kampf in der Nordmark*, Neumünster 1982, s. 48–49.

² Rietzler, s. 48. Viz rovněž Rudolf Heberle, *From Democracy to Nazism*, Baton Rouge 1945; Gerhard Stoltenberg, *Politische Strömungen im Schleswig-Holsteinischen Landvolk 1918–33*, Düsseldorf 1962; Peter Wulf, *Die politische Haltung des Schleswig-Holsteinischen Handwerks 1928–1932*, Köln 1969; Heinz Sahner, *Politische Tradition, Sozialstruktur und Parteiensystem in Schleswig-Holstein*, Meisenheim 1972; Timothy Tilton, *Nazism, Neo-Nazism and the Peasantry*, Bloomington 1975.

popírání šlesvicko-holštýnské demokratické tradice zašel příliš daleko.³ Navíc dostatečně nepřihlédl k moderní a integrativní povaze *völkisch* ideologií. Základem Rietzlerovy analýzy je jen a pouze to, že Šlesvicko-Holštýnsko bylo jedinou německou provincií, ve které ve svobodných volbách získali nacisté absolutní většinu.⁴ Nechává stranou, že po roce 1890 hrál nacionální sentiment zásadní roli při budování liberální identity i v jiných německých oblastech. Za úspěchem provinčního liberalismu navíc nelze hledat jen *völkisch* nacionalismus. Šlesvicko-Holštýnsko bylo demokratickým i *völkisch* regionem, radikální liberalismus se tu s fetišisticky adorovanou rasistickou ideologií proplétal. Tato podivuhodná směsice etnického sentimentu a liberálního progresivismu má radikálnědemokratické kořeny, jež sahají až do napoleonských dob.

Völkisch liberalismus nedůvěřoval pruskému autoritářství a vyznačoval se zjevně demokratickou touhou po sebevládě. Šlesvicko-Holštýnsko, říkali provinční liberálové, je kulturně i nacionálně specifickým regionem uvnitř širšího germánského *Kulturweltu*. Prusko-německý stát, který podle nich řídili „poslovanštělí“ byrokraté, však o tuto nordickou kulturu, ekonomiku a vzdělávací systém nejevili sebemenší zájem. Bylo proto třeba, aby si Šlesvicko-Holštýnsko ve všech těchto oblastech vládlo samo.

Völkisch liberalismus byl ve Šlesvicku-Holštýnsku nesmírně vlivný. Ve vilémovské éře proběhly jen jedny volby, v nichž šlesvicko-holštýnské liberální strany nezískaly alespoň polovinu křesel (úspěšnější byli jen liberálové dolnoslezští). Liberálové dokázali ovládnout buržoazii a její představy o sociální a nacionální otázce natolik, že v regionu nevzniklo žádné dominantní konzervativní, antisemitské nebo radikálněpravicové hnutí. Liberálové a socialisté ve většině provinčních voleb v součtu získali přes 80 procent hlasů. Tvrdí-li Rietzler, že šlesvicko-holštýnský liberalismus byl „nenormální“, pak je třeba dodat, že stejně „nenormální“ byl vztah mezi liberalismem, *völkisch* nacionalismem a universalismem v celé vilémovské říši. Šlesvicko-holštýnský

³ Jürgen Hess, *Das ganze Deutschland soll es sein: Demokratischer Nationalismus in der Weimarer Republik am Beispiel der Deutschen Demokratischen Partei*, Stuttgart 1978.

⁴ Ve volbách konaných 31. července 1932 získali 51 procent hlasů.

völkisch liberalismus přinášel jak politické výhody, tak rozpory. V této kapitole budeme chtít ukázat obě jeho stránky.

II.

VÖLKISCH A UNIVERSALISTICKÉ PARADIGMA
REGIONÁLNÍ IDENTITY

Peter Wulf píše, že „místní [šlesvicko-holštýnské] zvláštnosti [...] rozhodly o specifickém typu vztahu k říši.“ „Šlesvicko-Holštýnsko bylo [dlouho před rokem 1890] poměrně izolováno a tato izolace se projevila [...] jedinečnou povahou obyvatelstva. Lokální a etnicky podmíněné sebevědomí [...] zformovalo do jisté míry sdílený soubor politických přesvědčení.“⁵ V této kapitole budeme ono „lokální a etnicky podmíněné sebevědomí“ opakovaně nazývat *völkisch* partikularismem. Ukažme si nejprve, v čem se tato komponenta národní identity odlišuje od *völkisch* nacionalismu. Obecně lze říci, že *völkisch* partikularismus upřednostňuje *lokální* germánský kmen (*Stamm*) před národním společenstvím (*Volksgemeinschaft*, tento pojem nabyl po první světové válce na popularitě). Jak *völkisch* partikularismus, tak *völkisch* nacionalismus odmítají universalismus, který jeden šlesvicko-holštýnský liberál a budoucí nacista (Reventlow) nazval „liberálním internacionalismem“.⁶ *Völkisch* partikularismus však je s *völkisch* nacionalismem kompatibilní jen ve vztahu k vnějšímu – negermánskému či „neárijskému“ – světu. Řečeno jinak, šlesvicko-holštýnští *völkisch* partikularisté před *Volksgemeinschaftem* upřednostňovali svůj vlastní (provinční) *Volkstum*. Každé národní společenství, jež si „skutečně“ cení své krve a půdy (*Blut und Boden*), má být, říkali, pevněji spjato s těmi germánskými národy, s nimiž je pojí stejný kmen (*Stamm*) a stejná etnická vlast (*Heimat*). Největší šlesvicko-holštýnský spisovatel Gustav Frenssen kdysi o jednom ze svých literárních

⁵ Wulf, *Haltung*, s. 148–149; viz rovněž Zimmermann, *Lauenburg*, s. 107–108. Pro zásadní text zabývající se termínem *Heimat* jakožto politickým, sociálním a kulturním konstruktem viz Mack Walker, *German Home Towns*, Ithaca 1998. Viz rovněž Celia Applegate, *A Nation of Provincials*, Berkeley 1990.

⁶ Reventlow, *Wertung: Die völkische Eigenart und der Internationalismus* (Heft 5), Leipzig 1910, s. 11.

hrdinů napsal: „Vytratí-li se z jeho srdce *Heimat*, převládne v něm to, co je pověsti nevalné a destruktivní.“⁷ Šlesvicko-Holštýnsko náleželo k demokratickému svazu „nordických mužů“; každé slovo, které tito „muži“ vypustili z úst, tvarovala jedinečná rasa, každé slovo bylo důkazem, že mají právo na kulturní sebeurčení.⁸

S ohledem na liberální pojetí národní identity představuje *völkisch* partikularismus zajímavý paradox.⁹ Podle *völkisch* liberálů lze rasy hierarchizovat. Některé z nich, například dánská rasa, jsou nadřazené a jejich příslušníci si zaslouží právo určit si svůj osud sami. Jiné rasy, například Poláci nebo Češi, toto právo nemají. Jeden pokrokář napsal, že respekt k jiným národnostním skupinám „ještě přirozeně neznamena, že nelze léčit nemocné údy a odstraňovat abnormální výrůstky“ z rasově definovaného politického tělesa; takové jednání mělo být podle našeho pokrokáře dokonce „povinností“.¹⁰ Možnost vymýcení „rakovinotvorné“ etnické menšiny mimochodem připouštěli i levicoví liberálové. Někteří pokrokáři raději odmítali územní expanzi, protože se obávali, že asimilace příliš velkého počtu Poláků nebo Židů může kontaminovat *Volk*.¹¹ Je zajímavé, že u tradičních konzervativců se s tímto strachem o *völkisch* čistotu tak často nesetkáme. Junkeři žijící na východním břehu Labe si jen zřídka stěžovali na Poláky. Vždyť ti představovali v podstatě nevyčerpatelnou studnici levné pracovní síly pro zemědělské práce. Požadavek šlesvicko-holštýnských konzervativců (*Konservative*), kteří se chtěli „rasově nadřazené“ dánské menšiny zbavit, byl ve svém tónu méně *völkisch* než požadavek pokrokářů na jejich asimilaci.

Šlesvicko-holštýnští liberálové si samozřejmě byli vědomi rozporu mezi universalistickými hodnotami a německou (germánskou) rasovou superioritou. Pokrokář Friedrich Hoffman chtěl liberální ekonomickou doktrínu (*laissez-faire*) osvobodit od populární darwinovské

⁷ Oswald Hauser, *Gustav Frenssen als niederdeutscher Dichter: Untersuchungen zu Landschaft und Volkstum seiner Heimat*, Leipzig 1936, s. 33–34; Hauser, *Schriften der Grenzakademie: Nationalgefühl und Nationalismus*; Rietzler, Kampf, s. 38–41.

⁸ Hauser, *Frenssen*, s. 35.

⁹ Tento paradox neilustruje nikdo lépe než Julius Langbehn in *Rembrandt als Erzieher*, Weimar 1922.

¹⁰ „Patriotismus und Nationalismus“, in *Fortschritt* 1908, s. 321–325.

¹¹ „Liberalismus und Darwinismus“, in *Fortschritt* 1908, s. 584–589.

metafory a tvrdil, že státní intervence jsou často nutnou podmínkou sociální rovnosti. G. W. Zimmerli otevřeně zpochybnil myšlenku o „přežití nejsilnějšího“, když citoval vědecké studie dokladující solidaritu různých druhů živočichů, a pointoval, že i lidské bytosti různého etnického původu se chovají stejně.¹² Úvodník levicověliberálního časopisu *Fortschritt* pro změnu kritizoval ty liberály, kteří byli „ochotni obětovat všechny liberální principy, [...] pohrdli universální aplikací národní ideje a na útlak jiných národnostních skupin uvnitř či vně státních hranic pohlížejí jako na vlastenecký počin“.¹³ Předsudky vůči jiným národnostem měly vést dle autora úvodníku jen a pouze „k válce a kultu kanonů a zneprávnění občanů mluvících cizím jazykem“.¹⁴

Národní liberálové (*Nationalliberalen*), ačkoliv stáli napravo od pokrokářů, přistupovali k otázce menšin obvykle s o něco větší rozvahou. Národněliberální list *Schleswiger Nachrichten* například ospravedlňoval germanizační politiku s dovětkem, že ztělesňuje „rovnostářskou myšlenku, příznačnou nejen pro liberalismus, ale pro samu podstatu našeho státu“. Vždyť bez germanizační politiky etnické menšiny „neznalé němčiny“ nemohou „požívat“ svých práv!¹⁵ Jiný národněliberální publicista dánským autonomistům s odvoláním na levicověliberální list *Berliner Tageblatt* připomenul, že „pruská ústava nezná Poláka jako takového, [...] jen Němce“, a „to je popis aplikovatelný i na naši severošlesvickou realitu“.¹⁶ Jinými slovy, germanizace

¹² „Liberalismus und Darwinismus“, *Fortschritt*, s. 584–589. Viz rovněž Zimmerliho článek „Der Kampf ums Dasein und die gegenseitige Hilfe“, in *Fortschritt* 1908, s. 639–643.

¹³ *Fortschritt* byl toho názoru, že „vlastenectví a nacionalismus“ jsou „docela odlišné koncepce“ a že „lásky ke krajině a národní cit jsou v docela silném protikladu“. „Nacionalismus“ je nebezpečný, protože vyzdvihuje jednu „národnost“ nad ostatní, zatímco „vlastenectví“ je přípustné, protože je neškodným vyjádřením lokálního partikularismu a v podstatě se „neliší od lásky, již člověk pocituje k vlastní matce“. *Fortschritt* 1908, s. 321–325.

¹⁴ „Kde nacionální vědomí popírá rovné právo jiných národů reprezentovat skutečnou či domnělá práva těchto druhých národů, tam znevažuje své vlastní principy.“ Viz „Patriotismus und Nationalismus“, *Fortschritt* 1908, s. 321–325.

¹⁵ *Schleswiger Nachrichten*, 9. ledna 1907.

¹⁶ LAS: Abt. 309; #12610, *Berliner Tageblatt*, 2. července 1901; citováno in *Die Nordmark*, 15. srpna 1901.

měla poskytnout Dánům tytéž výsady a ochranu jako všem jiným německým občanům. Žádat politickou či kulturní autonomii nebylo ničím jiným než výrazem touhy po zvláštním zacházení odporujícím universalistické povaze liberálního *Rechtsstaatu*.

Liberální pojetí regionální identity bylo dvojí. Na jedné straně byli „asimilacionisté“. Tito liberálové, vesměs členové *Nationalliberale Partei* (NLP), dávali přednost plné kulturní a jazykové asimilaci menšin do německého *Volkstumu* a jejich následné politické integraci do říše. Neměl-li tento postup úspěch, nezbývalo než přikročit k restriktivní kulturní legislativě, omezení práv a potenciálně k vysídlení menšin z německého území. V teorii *völkisch* asimilacionisté uznávali, že mezi „nordickými“ Dány a „slovanskými“ Poláky existují jisté rasové rozdíly, ale to jim nebránilo v tom, aby v praxi podporovali stejně represivní politiku proti oběma těmto menšinám. Mnozí asimilacionisté tento svůj postup přesto i nadále zdůvodňovali universalismem *Rechtsstaatu*, onou „rovnostářskou myšlenkou, příznačnou nejen pro liberalismus, ale pro samu podstatu našeho státu“. Klasické liberální paradigma „tavicího kotle“ podporovala i řada pokrokářů.

Druhý tábor byl tvořen „multikulturalisty“, což byli většinou pokrokáři věřící tomu, že Dánové si politickou a kulturní autonomii zaslouží (totéž však mnozí z nich upírali třeba Polákům). Levicově-liberální *völkisch* partikularisté považovali germánskou či „nordickou“ rasu za nadřazenou a modrookých šlesvicko-holštýnských blondýnů si cenili více než ostatních (smíšenějších) německých *Stämme*. Jinými slovy, Dánové si právo ponechat si svou kulturu a právo rozhodnout o své politické budoucnosti zasloužili prostě a jednoduše proto, že byli stoprocentně „nordičtí“. Tento rasově motivovaný „multikulturalismus“ v teorii dobře ladil s levicově-liberálním paradigmatickým politické samostatnosti, ekonomického soupeření a kulturní autonomie. Může nám pomoci pochopit, proč tamní pokroková strana (*Freisinnige Vereinigung*) podporovala dánské právo na sebeurčení i ve chvíli, kdy se *völkisch* nacionalisté z *Nationalliberale Partei* již začali přiklánět k represí. Zdánlivě pokrokový *völkisch* partikularismus (pokud jde o dánskou otázku) samozřejmě neposkytoval funkční liberální slovník, který by mohl jakýmkoliv způsobem přispět k řešení problémů spojených s „rasově méněcennými“

menšinami Poláků nebo Židů (tomuto komplikovanému problému se budeme věnovat později).

„Ochrana německé cti“ v *Nordmarce*

Většina pokrokových a mnoho národních liberálů před rokem 1890 podporovala právo Dánů na kulturní i politickou svobodu.¹⁷ Zatímco pokrokáři dánské nároky využívali v boji proti bismarckovskému statu quo, národní liberálové se obvykle spokojili s tím, že vládní byrokraty upozorňovali na povinnost uznat práva menšin uvnitř německého *Rechtsstaatu*.¹⁸ Ačkoliv žádná ze stran nezašla tak daleko, aby podpořila plné sebeurčení, shodovaly se v tom, že dánské právo na politickou participaci a kulturní sebevyjádření zpochybňovat nelze. V 90. letech se šlesvicko-holštýnská politická každodennost změnila. Příčinou byl ministr zahraničí a pozdější kancléř Bernhard von Bülow, který liberální strany vyzval k podpoře jím prosazované *Weltpolitik*.¹⁹ Liberálové se v „celonárodních“ otázkách v minulosti rozštěpili nejméně dvakrát. Poprvé v období let 1878–1884, kdy se nemalá část původně národních liberálů rozhodla stranu opustit a založit *Deutsche Fortschrittliche Partei*. Podruhé v roce 1893, kdy se liberálové pro změnu přeli o to, jak naložit s armádním návrhem zákona, který předložil kancléř Caprivi. Menšina, leč významná, reprezentovaná sdružením *Freisinnige Vereinigung*, německé zbrojení podpořila, zatímco většina, reprezentovaná stranou *Freisinnige Volkspartei* (FrVp), vojenskou a koloniální expanzi důsledně odmítala. Z „národních debat“ vždy těžili šlesvicko-holštýnští levicoví liberálové. Důvod byl prostý. *Völkisch*-partikularistická provincie jakýkoliv pokus o kompromis mezi národními liberály a pruskými

¹⁷ Hans-Jürgen Schulz in Lange, *Geschichte*, s. 475–476.

¹⁸ Levicověliberální noviny *Kieler Zeitung* například kritizovaly bezohlednou germanizaci a vysídlovací taktiky provinčního ministerského prezidenta E. M. von Köllera a vyslovovaly se pro postupné usmíření a asimilaci dánských, v Německu žijících „kmenových bratří“ [*Stammbrüder*], a to vše bez represí a vyhánění à la Poznaňsko a Horní Slezsko. *Die Nordmark*, 15. února 1899. Dokonce i stárnoucí vůdce pokrokářů a zapřisáhlý národovec Albert Hänel později obvinil *Deutscher Verein* z „policejních taktik“. LAS: Abt. 309; #12610, *Die Nordmark*, 15. května 1899.

¹⁹ Viz Eley, *Reshaping*; David Blackburn, *Populists and Patricians*, Boston 1987.

konzervativci (národní liberál Johannes Miquel tyto pokusy nazýval *Sammlungspolitik*) a priori odmítala, a to i tehdy, kdy se týkaly něčeho tak vlasteneckého, jako jsou námořní zákony (*Flottengesetze*) nebo *Kolonialpolitik*.²⁰

Liberální tradici provincie významně poznamenala její námořní minulost. „Německá“ národní identita, dokonale vyjádřená v hesle *Schleswig-Holstein, Up Ewig Ungedeelt* (Šlesvicko-Holštýnsko, navždy nedělitelné), o sobě dala poprvé důrazně vědět v emancipačním protidánském boji v roce 1848. Šlesvicko-holštýnské liberály léta *Kampfzeitu* hluboce ovlivnila. Jejich veteránské spolky (například *Svaz šlesvicko-holštýnských bratří ve zbrani 1848/1850*) obyvatelstvo den co den vyzývaly ke komemoraci bojů z let 1851 až 1864 a k péči o tak těžce vydobyté „německé“ území a němectví.²¹ V čele těchto dějinných bojů stáli sice pokrokáři, to ale neznamená, že by v nich šlo o liberální principy. Primárně byly zápasem za etnické sebeurčení. Bismarckova poznámka o politických svárech zuřících na počátku 60. let – že je nelze vyřešit proslovy ani usneseními, ale „krví a železem“ – platila pro Šlesvicko-Holštýnsko dvojnásob. Sebeobraz této země se rodil v čase bojů a etnických třenic. Vždyť například „Tag von Eckernförde“, tedy oslava dne, kdy šlesvicko-holštýnské loďstvo porazilo (1848) dánskou flotilu, považovali mnozí Němci za vůbec největší událost německých dějin, větší, než byla bitva u Sadové nebo Sedanu. Provinční politická reprezentace – popuzena přítomností říšského loďstva (*Reichsmarine*) ve „svém“ domovském Kielu a neustále znejišťována pohraničními pútkami – postupně absolutně propadla kouzlu svých dějin protkaných *Heimatsliebe* a etnickým partikularismem.²² Strach o čistotu národa a obdiv k vojenským hodnotám vilémovské liberály zatížily těžkým břemenem.

²⁰ Pro dobrý obecný přehled viz úvod in Berghann, *Modern Germany*, Cambridge 1998; Fischer, *Griff nach der Weltmacht*. Pro hlubší analýzu viz Wehler, *Deutsches Kaiserreich*; Nipperdey, *Deutsche Geschichte 1866–1918*, s. 621–699; Woodruff Smith, *The Ideological Origins of Nazi Imperialism*, New York 1991.

²¹ Viz Delbrückovo prohlášení a viz rovněž prohlášení „Verein Schleswig-Holsteiner Kampfgenossen von 1848/50“, in *Die Nordmark*, 15. února 1899.

²² Wilhelm Spethmann, v roce 1903 kandidát šlesvicko-holštýnské *Freisinnige Volkspartei* v obvodě Schleswig-Eckernförde (prohrál, protože se posunul příliš nalevo; čti: příliš blízko SPD), například vydal básnickou sbírku oslavující „Der